

İslâm Düşüncesinde Benzetmeci Gurupların Allah Tasavvurları

Yrd. Doç. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU*

Özet: Bu çalışmada İslâm düşüncesinin erken döneminde meydana çıkarak, o zamandan bu güne çeşitli inanç okullarının/Kelâmî mezheplerin gelişiminde farklı tesirler bırakmış olan; Tanrı'yı insan ya da diğer varlıklara benzeten ilk "Tanrı Benzetmeci" ekollerin kurucuları ve öncülerinin görüşleri incelenmekte olup, bunların Allah hakkındaki genel inanış ve icmaından sapmaları ve görüşlerinin arka planı irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Allah, benzetimcilik, hulûl, kadîm.

Abstract: In this study, the first antropomorphic schools of God which made the God resemble to man or other existences, their founders, and views of the prominent thinkers of then in the Islamic thought will be examined. On the other hand it will be tried to examine in this paper, the beckground of hereticel thoughts of them from orthodox beliefs about God.

Key words: God, antropomorphism, infusion, ancient.

Giriş

Müslümanların kısa bir süre içerisinde İslâm'ın doğduğu toprakları aşarak değişik kültür, din ve felsefelerle karşılaşmaları sonucunda inandıkları Dini yabancılar benimsenmek için birtakım rasyonel savunma mekanizmaları geliştirmişlerdir. İnanıkları değerlerin en başında bulunan "Allah" kavramı etrafında büyük tartışmalar yaşanmaya başlayınca Kur'an ve Sünnet'i baz alarak farklı metotlar aramışlar; bu arayışlar sırasında bazen kendilerinin dışındaki farklı kültürel kodların

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı.
ahamit@mynet.com

etkisinde de kalmışlardır. Bu arada İslâm'a giren ya da girmiş gibi görünen bir kısım kötü niyetli insanların, kendi inanç motiflerini bu dine taşımaları da söz konusu olabilmıştır.

Allah kavramı, İslâm'ın doğuşunun üzerinden henüz bir asır geçmeden Müslümanlar arasında ortaya çıkan çeşitli Kelâmî tartışmalar arasında, daima merkezi bir rol oynamıştır. Bu sırada Müslümanlar arasında Kur'an'ın getirdiği doğru Allah kavramı etrafında birbirinden oldukça farklı izahlar ortaya çıkmış, Allah'ın varlığı ve birliğine ilişkin açık ve net deliller karşısında muhataplar genellikle ikna edilmiş veya susturulmuş ise de, Allah'ın mâhiyeti, evren ve insanlarla ilişki biçimleri farklı şekillerde algılanmıştır. Bu tür farklı anlayışların ortaya çıkmasında şüphesiz İslâm'ın Kutsal Kitabı olan *Kur'an'ın okunuş biçimi* ile muhtevasının da belli bir payı vardır. Çünkü Kur'an Allah'ı farklı anlamalara sebebiyet verecek tarzda anlatan bir üslûba sahiptir. Bu hususta Kur'an'ın indirdiği dilin yapısı ile insanların onu anlama kapasiteleri, dilsel ve mantıksal seviyelerinin farklılığı da diğer bir etken olmuştur.

İslâm düşüncesinde Allah'ı insana benzetme “teşbih”, cisim olarak kabul etme de “tecsim” olarak adlandırılırsa da, bu iki kavram çoğu yerde birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu nedenle Müşebbihe ve Mücessime olarak adlandırılan bu ekolleri “Benzetmeci Gruplar” başlığı altında incelemeyi uygun bulduk.

Allah'ı yaratıklarına benzeten fırkaya verilen Müşebbihe, Cehmiyye'nin kurucusu olan Cehm b. Safvân (öl. 128/746)'ın, Allah'ın sıfatlarını inkâr etmesinden sonra, buna bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Allah'ı insan veya diğer varlıklara benzeten, yani teşbihi savunanlar Ebu'l-Hasen el-Eş'ari (ö.333/924)'ye göre üç gruptur:¹

Birinci fırka Mukâtil b.Süleymân (ö.150/767)'in taraftarları. Bunlar Allah'ın cisim olup, bir iskelete (cüme) sahip olduğunu, insan suretinde olup; eti, kanı, saç

¹ Ebu'l-Hasen Ali el-Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l- Musallîn*, III. Bs., (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden 1400/1985, I/152 vd.

ve kemikleri olduğunu, el, ayak, baş, sade/tek renk iki göz gibi organları bulunduğunu, bununla birlikte ne kendisinin başkasına, ne de başkasının kendisine benzemediğini ileri sürmüşlerdir. İkinci fırka Allah'ın göğsüne kadar boşluk bulunan biri olup, bunun dışındaki yerinin musmet (dolu) olduğunu ileri sürmüştür. Üçüncü fırka ise Onun diğer cisimler gibi bir cisim olduğunu ileri sürmüştür.

Abdu'l-Kâhir el-Bağdadî (öl. 429/1037)'ye göre ise Müşebbihhe iki sınıftır: 1. Allah'ın zatını kendinden başkalarının zatlarına benzetenler. 2. Allah'ın sıfalarını başkalarının sıfatlarına benzetenler. Bunlardan her biri değişik kollara ayrılmışlardır.

Birinci gurup: Sebeiyye, Beyâniyye, Muğîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Hulûliyye, Hulmâniyye, Mukannâiyye, 'Azâfîra'dan meydana gelmiştir. Bağdâdiye göre bu fırkalar İslâm'dan görünse de İslâm Dininin dışındadırlar.² Allah'ın zâtını insanlara benzetenler, Şia'nın gulat fırkalarıdır. Bunlardan Sebeiyye'nin kurucusu Abdullah b. Sebe' Hz. Ali'yi ilâh olarak vasıflandırmıştır. Beyâniyye, mâbudunun organları bulunan, insan şeklindeki nûrdan bir insan olup, yüzü dışında her yanının yok olacağını iddia eden Beyân b. Sem'an'ın yolunda olanlardır. Muğîriyye, yine mâbudunun organları olup, alfabenin harflerini O'nun organlarına benzeten Muğîre b. Saîd'in taraftarlarıdır. Mansûriyye, kendini rabbine benzeten benzeten, göğe çıkıp Yüce Allah tarafından başının okşandığını ve Allah'ın kendisine "ey oğlum, benden tebliğ et" değini iddia eden Ebû Mansûr el-İclî'ye uyanlardır. Hattâbiyye, hem imamların hem de Ebu'l-Hattâb el-Esedî'nin ilâh olduğunu ileri sürenlerdir. Hulûliyye, Allah'ın imamların şahıslarına hulûl ettiğini (içlerine girdiğini) ileri sürüp, onlara tapanlardır. Hulmâniyye, Allah'ın her güzel surete hulul ettiğini kabul eden Ebû Hulmân ed-Dîmeşkî'ye uyanlardır. Mukannâiyye, Mâverâunnehir'de Ceyhûn bölgesine yerleşen, el-Mukannâ'nın ilâh olup, onun her an belli bir şekle büründüğünü ileri sürenlerin fırkasıdır. 'Azâfîra, Bağdâd'da öldürülen İbnu Ebi'l-'Azâfir'in ilâhlığını kabul edelerdir.

² Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979, Kalem Yay., s. 202.

Bağdâdî'ye göre yukarıda görüşlerini kısa kısa verdiğimiz fırkalar İslâm dışına çıkmışlardır.³ İslâm Dini'nin helal ve haramlarını, Kur'an'ın emir ve yasaklarını kabul etmekle beraber, akli esasların bir kısmında sapıtmış olduklarını, bu nedenle İslâm Milletinden sayılmışlardır. Bunlar da Hişâmiyye, Yûnusiyye, Cevâribiyye, İbrâhimiyye, Hâbitiyyedir. Müşebbihe'nin ikinci grubu ise Kerrâmiyye gibi, Allah'ın sıfatlarını insanların sıfatlarına benzeten fırkalaradır.⁴

Allah'ın sıfatlarını, yaratılmışların sıfatlarına benzetenler de vardır ve bunlarda bir çok kola ayrılır. Bağdâdî Allah'ı tenzih etme ve birleme konusunda çok titiz olan Mu'tezile'yi, irâde, kelâm gibi bir takım ilâhî sıfatları hâdis kabul etmeleri nedeniyle Allah'ın sıfatlarını insanlara benzeten guruplar arasında zikreder.

Bunlardan bir kısmı, Yüce Allah'ın irâdesini yarattıklarının irâdesine benzetenlerdir. Bu, Basra Mutezilesinin görüşü idi. Nitekim onlar, güçlü ve ulu Alah'ın yaratılmış bir irâde ile istediği her şeyi irâde ettiğini iddia etmişlerdi. İleri sürdüklerine göre, Onun irâdesi, bizim irâdemiz cinsindedir. Sonra “güçlü ve ulu Allah'ın irâdesi bir mahalde olmaksızın, hudûsu caizdir; fakat bizim irâdemizin birer mahal/yer dışında hudûsu doğru değildir” diyerek, bu iddialarına karşı çıktılar. Kerrâmiyye ise Allah'ın irâdesini kullarının irâdesine benzetme konusunda bunlardan daha ileri gitmiş, insan irâdesinin insanda hadis oluşu gibi Allah'ın irâdesinin de kendisinde hadis olduğunu ileri sürmüştür. Bütün bu görüş sahiplerine göre Allah havadisın kendisinde bulunduğu bir mahal olduğunu kabul etmiş oluyor. Özellikle Kerrâmîler Allah'ın kelimasını insan kelamına benzetme konusunda ileri gitmişlerdir. Öyle ki insan seslerinin ve harflerinin Allah'ın sesleri ve harfleri ile aynı cinsten olduğunu ileri sürerek, kelamın sonradanlığına kail olma noktasında Mutezile aynı kanaati paylaşmaktadırlar. Mu'tezileden Cübbâî (ö.303/915) ise Allah'ın kelamının ebediliğini kabul ediyordu. Nazzâm (ö. 231/845), Allah

³ Bağdâdî, *el-Fark (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, 202-203.

⁴ Bağdâdî, *el-Fark (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, 204.

kelamının nazmında herhangi bir i'câzın bulunmadığını da ileri sürerek bu konuyu farklı noktalara kadar vardırılabilmişlerdir.⁵

Mâturidîlerden Ebu'l-Yusr el Pezdevî (ö.493/1099), Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Kerram, Mukâtil b. Süleymân ve Hişâm b. el-Hakem'in yolunda olanları Mücessime'den sayar. Fakat birkaç satır sonra Ahmed b. Hanbel'in sâlih bir kişi olup, teşbihi kabul etmediğini bildirir.⁶

Allah'ı cismânî varlıklara ve daha çok insana benzeten Mücessime ve Müşebbihe'nin bir çok fırkaları vardır. Biz bunlardan İslâm düşünce tarihinde önemli etkiler bırakmış ve günümüzde de özellikle Şiâ arasında uzantıları bulunan Kelâmî gruplardan bir kaçını inceleyeceğiz.

Sebeyye

Üçüncü halife Hz. Osman döneminden itibaren, çeşitli merkezlerde Hz. Ali adına faaliyetler yürüten ve ilk defa Hz. Ali'nin vesâyetini ileri sürerek yayan bu şahsın Yahudi kökenli biri olup, İslâm'ı içinden yıkma girişimlerinin ilk örneği olduğu rivâyet edilir. Daha Hz.Ali hayatta iken ona “sen sensin” ya da sen ilâhsın” dediği, bu yüzden Hz. Ali tarafından yakılmak istendiği, fakat Şam seferi hazırlığı sürerken fitne tehlikesi nedeniyle bundan vazgeçip, onu Medâin dolaylarına sürdüğü bildirilir.⁷

Hz. Ali'nin ölümünden sonra da onun ölmeyip göklere çıktığını, gök gürültüsünün onun sesi, şimşegin de onun kılıbacağı olduğunu, Kıyâmet Gününden önce geri dönüp (ric'at), zulüm ile dolan dünyayı yeniden adaletle dolduracağını⁸ söyleyen bir kimsedir. Daha sonra Allah ve Ali hakkında aşırı söylemler geliştirerek ortaya çıkan bütün aşırı Şifî grupların görüşleri bu fırkaya dayanır.⁹ Abdullah b.

⁵ Bkz. Bağdâdî, *El-Fark (Mezhepler Arasında Farklar)*, 204-205.

⁶ İmâm Ebu Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûluddîn/Risâletü'l-Akâid (Ehl-i Sünnet Akaidi)*, çev. Şerafeddin Gölcük, ist.1994, s. 362.

⁷ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, Mısır 1928, s. 223.

⁸ Eş'arî, *Mâkâlât*, 14.

⁹ Bkz. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, İst. 2001, s. 130.

Sebe hakkında bu güne kadar bir çok araştırma yapılmıştır. Onun kimliği hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte, Hz. Ali hakkında aşırı söylemler geliştirmiş olduğu kabul edilen bu şahsın, erken dönemde ortaya çıkan bütün fitnelerin tek sorumlusu gibi göstermek eksik bir yaklaşımdır. Ortaya çıkan sosyolojik olaylarda çok çeşitli faktörler rol oynar. Bunların ayrı ayrı ele alınarak incelenmesinde yarar vardır.

Hişâmiyye

Bu fırkanın ilk kurucusu Hişâm b. el-Hakem'dir. Daha sonra gelen Hişâm b. Sâlim el-Cevâlîkî de aynı yolu izlemiştir. Her iki Hişâm da Gulât-ı Şîâ'dandır.¹⁰ Hişâm b. el-Hakem köle asıllı olup; Allah'ın cisim olduğunu söyleyenlerin öncülerinden biri idi; aynı zamanda Hz. Ali'nin ilâh olduğunu düşündü. Bildirildiğine göre Cehm'in öğrencisi ve Yahya el-Bermekî'nin yardım ettiği biri idi.¹¹

Hişâm b. el-Hakem (ö.199 h. civarı), Mutezilî Ebû'l-Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf (ö.226-235/840-849 arası) ile aralarında geçen bir tartışmada Allah'ın cisim olup boyutlarının bulunduğunu, boyunun kendi karışıyla yedi karış olduğunu iddia etmiştir.¹²

Şîâ'nın Gulâtından olan Hişâm, Peygamber (s.a.s.)'in "Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır", "Senin benim yanımdaki durumun, Hârûn'un Mûsâ'nın yanındaki durumu gibidir. Ne var ki benden sonra peygamber yoktur", "Ben ilim şehriyim, Ali de onun kapısıdır" gibi sözleriyle Hz. Ali'yi kendisinden sonra halife tayin ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin masum olduğunu, yanılma ve bilgisizlikten, gafletten tamamen uzak bulunduğunu ileri sürmüştür.¹³

¹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, c. II, s. 21. el-Fisal'in kenarında basılmıştır.

¹¹ A. S. Tritton, *İslam Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Ankara 1983, s. 77.

¹² Abdülkerim eş-Şehristânî *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Muhammed Seyyid Kîlânî), Dâru'l-Ma'rife-Beyrut 1980, II/ 21.

¹³ el-Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida*; Beyrut 1968, s. 25.

Hişâm'a göre Allah, sınırları olan bir cisimdir; O'nun uzunluğu, genişliği ve derinliği eşittir, ya da hemen hemen eşittir; bir parçası diğerinden üstün değildir. O, saf eriyik metal gibi özel bir yerde bulunan, özel bir miktarı olan ve yayılan bir nurdur, yuvarlak bir inci gibi her yönde parıldamaktadır. Rengi, tadı ve kokusu ve dokunması vardır; Onun rengi tadı, tadı kokusu ve kokusu dokunmasıdır. O, mutlak renktir. Muhtemelen Ebu Kubeys dağı, Ondan daha büyüktür. Allah'ın en mükemmel surette sahip olduğu, kendi ölçüsü ile yedi karış boyunda olduğu biçimindeki bir başka ifade Mücessime'ye ait bir fikre işaret eder. Allah'ın kadîm varlığı cennet sakinlerinin kadîm varlığından farklıdır, çünkü onlarınki dışarıdan elde edilen bir kadîm varlıktır.¹⁴ Mevcut olan şeylerin hepsi ya cisimdir ya da bir cismin fiilidir; yaratan sırf bir fiil olamaz. Allah mekanda değildi, sonra hareket etti ve mekanı oluşturdu ve ona yerleşti; bu mekan arştı. Allah arşa dokunur, ve onu tam olarak doldurur. Allah için kullanılan "mevcud" deyimini, O cisimdir, bir şeydir demektir. Bir rivâyete göre Allah başka şeylere benzemez; İbn er-Râvendî(ö.293/906)'nin Hişâm'ın görüşü hakkında anlattıkları içerisinde başka şeylere bir bakıma benzerlik vardır, aksi halde insanlar Onun hakkında hiçbir şey bilemezler. Bir rivâyete göre Allah kendi zatını her zaman biliyordu. Bir başka rivâyet ise bunu reddeder. O, her zaman şeyleri bilmiyordu; onları sadece bilgisizlikten sonra biliyordu, böyle olmasaydı, bilgi, bir bilineni içerdiği için, şeyler kadîm olurdu. Allah, ne Allah olan, ne Ondan başka, ne Onun bir parçası olan bir bilgi ile bilir. Hişâm, bir başkasını tavsif eden şeyin, kendisinin tavsif edilemeyeceği esasını benimseyerek Allah'ın bilgisi ve diğer sıfatların kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu sorusundan kaçmıştır. Bilinen şeyler bakımından Allah tarafından yaratılmış bilme fiilleri vardır. Bu fiillerden hiç biri bir mahalde bulunmaz. Bazılarına göre, Hişâm, bilgi dışındaki sıfatların bir başlangıcı (hâdis) olduğunu ileri sürdü. Hişâm'ın muhalifleri "Allah diri olmadan önce Allah ne idi?" sorusunu sordular. Câhız'a göre Hişâm, Allah'ın kendisinden sudu eden ve yer yüzünün derinliklerine ulaşan ışınlarla yer altında bulunanları bildiğini ileri sürdü. Bu ilişki olmasaydı, Allah orada ne oldu-

¹⁴ Abdulaziz el-Keşşî, *Ma'rifetü Ricâl*, Bombay, 1317/1899, s.177; Tritton, age., 78.

ğunu bilemezdi. Allah hareket eder, hareketi irâde ve irâde edilen şeyin yapılmasıdır. Allah'ın irâdesi bir sıfat olup, ne kendisidir, ne de kendisinden başkadır. O, zat bakımından sonlu, kudret bakımından ise sonsuzdur; Allah zulüm işlemez, fakat her şeyin hatta kötülüğün bile yaratıcısıdır. Bir çakıl taşını, ona hiçbir şey eklemeyen veya ondan araz ya da cisim çıkarmadan bir miktar araziye kaplayan bir dağa çevirebilir.¹⁵

Kerrâmiyye

Tecsim düşüncesinin ilk örneklerinden biri Muhammed b. Kerrâm es-Sicistânî'dir. Bu şahıs Bağdâdî'nin anlattığına göre kendi yandaşlarını Mâbudu cisim gibi düşünmeye davet ederek; mâbudun bir cismi, sınırı, altında bir sonu ve bir yönü vardır, buradan arşı ile karşılaşır demiştir. Bağdâdî, onun bu düşünce biçiminin Seneviyye'nin (Düalistler/İki Tanrı kabul edenler) görüşüne benzetmektedir; çünkü Seneviyye'ye göre "nûr" dedikleri mabudları, "zulmet"le karşılaştığı yönde son bulur. İbn Kerrâm'a göre Allah beş yönde (üst, sağ, sol, ön, arka) sınırlı değildir. İbn Kerrâm'ın bazı kitaplarında mabudunu "cevher" olarak da nitelendirmiş, fakat bu görüşü yaymaktan çekinmiş oldukları bildirilir. İbn Kerrâm, Allah'ın, arşına dokunduğunu (temas, değme) ve arşın O'nun mekânı olduğunu kabul ettiği bildirilir. Fakat yandaşları "dokunma" (temas) yerine "karşılaşma" (mülâkat) sözünü kullanmışlar; arşı ile arasında herhangi bir cismin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. İbn Kerrâm'ın yandaşları ...Kur'an'daki "Rahman, arşı kuşatmıştır"(istivâ) âyetinin¹⁶ anlamı üzerinde de ayrılığa düşmüşler; bir kısmı bütün arş Allah'ın mekânıdır derken, bir kısmı ise Allah'ın arşından dışarıya taşmadığı gibi, arşının da kendinden büyük olmadığını; yani tam tamına denk geldiğini ileri sürmüşler; buna göre Allah'ın genişliği, arşın genişliği kadar olmaktadır demişlerdir. Kerrâmilik Allah'ın yaratılmışlar (havâdis) için bir yer (mahal) olduğunu, Allah'ın sözleri, irâdesi, görünenleri ve işitilenleri idrak etmesi vb. O'nda hâdis olan arazlardır diyerek, O'nun bir şeye "ol" demesi mahluk için yaratma (halk),

¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, Kahire 1326/1908, s.60; Tritton, age., 79.

¹⁶ Tâhâ 20/5.

muhdes için ortaya çıkma (ihdas), varlığından sonra yok olma için yok oluş (i'dâm) demek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yine Kerrâmilere göre alemde ancak Allah'ın zatında birçok araz ortaya çıktıktan sonra araz ve cisim meydana gelebilir. Bu arazlardan biri O'nun bu hâdisi ortaya çıkaracak irâdesidir, diğer bir araz da onun ortaya çıkacağını bildiği bir biçimde, bu hâdise “ol” demesidir. Bizzat bu “ol” sözü de birçok harften oluşmaktadır. Bu sözün her bir harfi, Mâbud içinde hâdis olan bir arazdır. Başka bir araz da Allah da hâdis olan ve o hâdisi kendisiyle gördüğü “rü'yet”tir. Eğer bu rü'yet kendisinde ortaya çıkmasaydı bu hâdisi göremezdi. Diğer bir araz da, işitmesidir. Böylece Kerrâmiler Allah'ta her hangi bir arazın yok olmasının, ancak kendisinde başka arazların meydana gelmesiyle gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Bu arazlardan biri Allah'ın bir şeyin yok olmasına dair olan irâdesidir. Bu irâde kendisinde ortaya çıkınca, yok olmasını istediği şeye “yok ol” veya “tüken” der ve bu sözü de yine başka arazlar olan bir çok harften oluşur. Böylece onlara göre ilâhın zatında bulunan arazlar, Âlemde ortaya çıkan arazlardan kat kat fazladır. Kerrâmiler, ilâhın zatında ortaya çıkan hadislerin yok olmasının imkanı hakkında ayrılığa düşmüşlerdir. Bir kısmı bu hâdislerin yok olmasını mümkün görürken, çoğunluğu bunu imkansız görmüştür. Onlara göre Allah, ezelde hâdislerden hâli (boş) olmasına rağmen, gelecekte bunlardan hâli olmayacaktır. Bu görüşleri Heyulanın ezelde boş bir cevher olup, sonradan bunda arazların meydana geldiğini ileri süren Heyulacıların görüşüne benzemektedir.¹⁷

Bağdâdî, kendi zamanında Kerrâmilerin reisi İbrahim b. Muhâcir'in Allah'ın isimlerinin O'nun arazları olduğunu ileri sürdüğünü bildiri. Bu bağlamda o “Allah” isminin de Onda bulunan bir araz olduğunu kabul etmiş ve er-Rahmân'ın ikinci, er-Rahim'in üçüncü, el-Hâlık'ın dördüncü vb. araz olduklarını, böylece bu isimlerin herbirinin diğerinden başka başka arazlar olduklarını iddia etmiş; buna göre Yüce Allah er-Rahmân değildir, er-Rahmân da er-Rahîm değildir, el-Hâlık da er-Râzık değildir demiştir.¹⁸

¹⁷ Bağdâdî, *el-Fark (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, 193-194.

¹⁸ Bağdâdî, *el-Fark (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, 200-201.

Kerrâmiyye, Allah'ın hikmeti konusunda da Mu'tezilenin Allah'ın hikmeti anlayışına benzer bir yaklaşımla "eğer Yüce Allah, yaratılışın başından kıyamete kadar tek bir peygamberle yetinseydi ve bu peygamberin şeriatini devam ettirseydi, hakim olmazdı" demiştir.¹⁹ İlginçtir ki Bağdâdî, Allah'ın sıfatlarını insanların sıfatlarına benzetmeleri anlatırken sıfatları kabul etmeyen Mu'tezilenin Basralı kolundan bazı kimselerin, Allah'ın irâdesinin insanların irâdesi gibi olduğunu, Allah'ın konuşmasının da insanların konuşması gibi ve aynı nitelikleri taşıdığını söylemiş olduklarını bildirir.²⁰

Pezdevî'ye göre Kerrâmîlerin Allah'ın cisim olup, yüksekte olduğunu, zira "Hoş kelimeler O'na yükselir" ve "Gerçekten Biz O'nu mübârek bir gecede indirdik" âyetlerinin²¹ ve Hz. Muhammed'in Mi'râc olayının da "Allah'ın yüksekliğine" delalet ettiğini kabul ettiğini, böylece bu mezhebin Allah için *tek bir yön* isbat etmiş olduğunu ileri sürer.²²

Beyâniyye

Kurucusu Beyân b. Sem'ân (ö.119/737)'in bazı taraftarları²³ onun Ebu Hâşim Muhammed b. el-Hanefiyye (ö.95-101/714-719 arası) tarafından imam tayin edildiğini ileri sürmüş, bazıları da onu peygamber kabul etmişlerdi. Beyân, kendisinin Kur'an'da geçen "hâzâ Beyân" (Kur'an, Âlu İmrân, 3/138) ifadesini kendisine mal etmiş ve diğer bir Kur'an âyetine dayanarak (Kasas, 28/88) Allah'ın insan şeklinde olup, yüzünden başka tamamen yok olacağını iddia etmişti. Biri gökte, öteki yerde olmak üzere iki ilâhın olduğunu kabul eden ve göğün ilâhının daha büyük olup, insanların da onun büyük olduğunu bilerek onu yücelttiklerini ileri sürmüştü.²⁴ En

¹⁹ Bağdâdî, el-Fark, (*Mezhepler Arasındaki Farklar*), 199.

²⁰ Bağdâdî, age., 229-230.

²¹ Mülk 16; Fâtır 10.

²² Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usul'd-Dîn*, (Çev: Şerafeddin Gölcük, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, İst. 1981), s. 44-45.

²³ Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülük*, neşr., de Goeje, 15 cilt, Leiden 1879-1901, c. II, s. 1610.

²⁴ Abdulaziz el-Keşşî, *Mârifetu'r-Ricâl*, Bombay 1317/1899, s. 196.

büyük ismin kudretiyle, Beyân, Venüs gezegenine başvurdu ve Venüs de ona cevap verdi. Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyenlerin ilki idi.²⁵ Allah'ın insan biçiminde bir nur olduğunu da söylediği rivâyet edilir.²⁶ Allah'ın ruhu peygamberlerde, sonra Ali'de, sonra İbnu'l-Hanefiyye'de, Ebu Hâşim'de ve Beyân'da idi.²⁷

Muğiriyye

Kurucusu Muğîre b. Saîd el-İclî'dir. Bu şahıs önce nübüvvet, sonra ilâhlık iddiasında bulunmuştu. Allah'ın ruhunun nebiler ve imamlara, bunlardan sonra da kendisine geçtiğini ileri sürüyordu. Allah'ı, başında nurdan bir tac bulunan ve bedendeki organlarının da alfâbedeki harfler gibi olan bir insana benzetiyordu. Mesela elif harfi Onun ayakları, ayn gözleri, he harfi de fercini tensil etmektedir. Kalbinde dedevamlı hikmet kaynamaktadır. Allah, alemleri yaratmayı istediğinde ne yüce ismi (ism-i a'zam) ile konuşmuş, uçmuş, başının üzerinde tac hasıl olmuştur. Parmağı ile kendi avucuna insanların amellerini yazmış, taatlarını yazarken sevinmiş, isyanlarını yazarken terlemiş; bu terlemesinden de biri karanlık ve tuzlu, diğeri aydınlık ve tatlı iki deniz meydana gelmiş. İşte bütün yaratıklar bu iki denizden meydana gelmiştir. Bu nedenle müminler aydınlık ve tatlı, kafirler karanlık ve tuzlu denizdendir. İnsanların gölgelerinin yaratılması da bundan sonradır. İlk yaratılan Hz. Muhammed'dir. “De ki, eğer Rahmân olan Allah'ın çocuğu olsa, kulluk edenlerin ilki ben olurum” âyeti²⁸ de bunun delilidir. Bundan sonra Allah, Muhammed'i bütün insanlara göndermiş, sonra da Ali b. Ebu Talib'i hilafetten menetmek için göklere teklif etmiş, onlar kabul etmemiş, sonra insanlara tekif etmiş, onlardan Ömer b. el-Hattab kalkarak bu işi yüklenmeyi Ebu Bekir'e emretmiş, o da kabul etmiştir. “Doğrusu Biz sorumluluğu göklere, yere, dağlara sunmuşuzdur da, onlar bunu yüklenmekten çekinmişler ve ondan korkup titremişlerdir. Pek zalim ve pek

²⁵ İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Kâhire 1343-1349/1925-1930, c. II, s.148.

²⁶ Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Muhtasar el-Fırak*, kısaltan Abdurrezzak er-Res'anî, neşr. Philip K. Hitti, Kahire 1924, s.134.

²⁷ Bağdâdî, *Muhtasar el-Fırak*, s.145; Makrîzî, *el-Hıtat*, Bulak 1270/1853, c. II, s. 352.

²⁸ Zuhuf 43/81.

cahil olan insan onu yüklenmiştir.”²⁹ Âyeti de buna delalet eder. İşte bu insan Ömer’dir, derler.³⁰

Muğire, bu ve imamlar hakkındaki görüşleri dolayısıyla Emevilerin Irak valisi Halid el-Kasri tarafından öldürtülmüştür. Gerçekten Kur’an âyetlerini kendi görüşlerini haklı çıkarma uğruna bu derece aşırı te’villerle çarpıtarak sapıtma girişimlerinin henüz İslâm’ın ilk yüzyılı içerisinde ortaya çıkması ve üstelik bu tip görüşlerin uzantılarının günümüze kadar devam etmesi, insanın bir görüşü destekleme adına nelere inanabileceğini göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir.

Cenâhiyye

Bunlar Ebu Müslim tarafından 130/748’de öldürülen Ali’nin kardeşi Câfer’in soyundan gelen Abdullah b. Muaviye’yi takip ettiler. Onlara göre Allah’ın ruhu Adem’e *hulul* etti, daha sonra peygamberlere, Ali’ye, oğullarına ve daha sonra da Allah olduğunu iddia edip, kendisine ibadet edilen Abdullah’a yerleşti. Abdullah dedi ki: “Bilgi, kalbimde yer mantarı ve çimen gibi biter”. Yeniden dirilişi reddettiler. Zira onlara göre âlem sona ermez. Şaraba ve diğer yasak şeylere cevaz verdiler.³¹

Yorum ve Değerlendirme

Bu inanç biçimleriyle Müşebbihe ve Mücessime gurupları'nın Müslümanların genel icmandan sapmış fırkalar olduğu görülmektedir. Gerçek Müşebbihe Allah'ın zât ya da sıfatlarını yaratıkların zât ve sıfatlarına benzetip bunların aynı niteliklere sahip olduğunu söyleyen fırka olmakla birlikte; bir takım mütâlaalarla bazen fırkalar diğerlerini Müşebbihe olmakla suçlamışlardır. Meselâ, Mutezile, Ehl-i Sünnet mensuplarını âhirette Allah'ın görüleceğini söylemeleri ve Allah'ın sıfatlarını kabul etmeleri sebebiyle Müşebbihe olmakla suçlamışlardır. Onlara göre Allah'ın

²⁹ Ahzâb 33/72.

³⁰ Eş’ârî, *Makalat*, 7-8.

³¹ Abdulkahir b. Mûsa, *Kitâb el-Gunye*, bs.yy., 1892, s. 165.

görülebileceğini söylemek, aynı zamanda Allah'ın cisim olduğunu, belli bir mekânda ve belli bir yönde olduğunu söylemekle eş anlamlıdır ve bu sebeple de Allah'ın görüleceğini söyleyenler hem Müşebbihe ve hem de Mücessimedirler.³²

Mu'tezile, Allah'ın yukarıda olduğunu; arşının üzerinde istivâ ettiğini kabul eden ve nüzûlünün olduğunu söyleyenleri teşbihçi olarak itham etmiştir. Meselâ, Zahid el-Kevserî, bu tür endişelerle İbn Kuteybe ve benzerlerini Müşebbihe olmakla suçlamıştır.³³ Yine Eş'ârîlerin önemli mütekellimlerinden Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1208), Kur'an'da Allah hakkında kullanılan yed, vech gibi haberî sıfatlarını te'vil etmemenin kişiyi Mücessime'ye sürükleyeceğini söylemektedir.³⁴

İslâm düşüncesinde Müşebbihe ve Mücessime ekollerinin başlattığı benzetimci Tanrı tasavvurları “insan biçimci”³⁵ (antropomorfist) karaktere sahiptir. Bu ekollerin yanısıra Selefiyye de bu konuda daha nazik bir üslup kullanarak; tabir yerinde ise Allah'ı gücendirmemeye çalışmıştır. Bu eğilim sahipleri bu konuda kendi düşüncelerini temellendirebilmek için Kur'an'daki Allah'ı insanî niteliklerle anlatan âyetlere sarılmışlardır. Aslında sorun, *Kur'an'ı okuma problemi* veya yöntimidir.

Kur'an'da Yüce Allah, kendisini ilk muhatapları olan Araplara anlatırken, onlara pek yabancı olmayan kavramlar kullanmıştır. Bu kavramların bir kısmı bir yandan çok güçlü bir melikin/kralın özelliklerini yansıtmakla birlikte, bazı yerlerde “kendisinin benzeri gibisinin bile bulunamayacağı”³⁶ gerçeğini vurgulayarak, adeta onları müşahhasan mücerrede doğru yönlendirmek istemiş görünüyor. Böylece Kur'an'daki “insan bedenine ilişkin olarak gelen *Vech (yüz), Yed (el), Ayn (göz)*,

³² İbnu Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belağa*, Beyrut, t.y., I, 19.

³³ Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida*, tahk. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut 1968, s. 75'te 1 nolu dipnot, s. 97'de 2 nolu dipnot, s. 113'te 2 nolu dipnot.

³⁴ Fahrüddin er-Râzî, *Esâsu't-Takdis*, Mısır 1935, s.172-173.

³⁵ Nadim Macit, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, İst. 1996, s. 73.

³⁶ Şûrâ 42/11.

Kadem (ayak), Cenb(yan), Yemin (sağ) gibi metaforlar, mutlak zâtın bilinmezliğini, aşkınlığını bilinir bir şeyle belli bir ölçüde açıklanır hale getirme amacına matufturlar³⁷. Nitekim İslâm düşünce tarihine baktığımız zaman Tanrı'yı müşahhas ifâdelerle tasavvur edenlerin, genellikle kültürel alt yapılarının zayıf, değişik düşünce biçimlerine kapalı insanlar olduğunu, buna karşılık O'nu mücerred kavramlarla tasavvur edenlerin felsefî ve kültürel derinliği olan kimseler olduklarını farkederiz.

Kur'an'da "Allah'ın Vechi" tamlaması ile geçen Vech kavramları³⁸, farklı bağlamlarda geçen değişik anlamlardır. Filolojik açıdan *zât, yönelme, rıza*,³⁹ şeklinde açıklanan vech, ebedî ve mutlak zâtın rızasını kazanmada iman ve ihlasın işlevini de belirtmektedir.⁴⁰ Yed (el) kavramı Kur'an'da Yahûdîlerin Allah hakkındaki bir iftiralara cevap sadedinde gelmiştir. Söz konusu âyette geçen iftira "Allah'ın eli bağlıdır"⁴¹ şeklindeki sözleri olup, buna cevaben Allah, cömertliğini ve her istediğini yapabilen oduğunu vurgulamak amacıyla aynı âyetin devamında "Hayır, Allah'ın iki eli de açıktır" diyerek onların bu azgın iftiraları reddedilmektedir. Yazır'a göre ilgili âyette "iki eli" ifâdesi "mübalağa" ve "tekid" için gelmiştir.⁴² Diğer bir âyette de "Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir"⁴³ biçiminde geçer. Burada da ilk Müslümanlar arasında bir sözleşme (biat) olayı (Rıdvan Biatı)ndan söz edilmekte ve bu sözleşme el sıkışarak yapıldığından, el, söz vermenin somut sembolü olarak kullanılmaktadır. Yani vurgu ele değil, elle yapılan söz vermeyedir. Allah da böyle bir sözleşmeden razı olduğunu vurgulamak için, oradakilerin ellerinin üzerine kendisi de elini koymuş olmakla, kendisi de onların bu biat ve yardım-

³⁷ Macit, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, 82.

³⁸ Bkz. Rahmân 55/27; Bakara 2/272; Ra'd 13/22; Rûm 30/38; İnsan 76/9; Leyl 92/20.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, 13/357.

⁴⁰ Macit, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, 83.

⁴¹ Mâide 5/64.

⁴² Yazır, age., 3/1733; Macit, age., 84.

⁴³ Fetih 48/10.

laşma evrenine tanık olduğunu vurgulayarak; onların bildikleri dilden konuşmuştur. Nitekim onlar da bu dili çok iyi anlamışlar ki, peygambere bu konuda her hangi bir soru yöneltmemişleridir.⁴⁴ Bu soru yöneltmeme kendilerini “Selefi” olarak tanımlayan düşünürler tarafından, Tanrı’da bu organların varlığı, fakat bilinemezliği anlayışı ile açıklanır. Acaba durum onların inandıkları ya da tasavvur ettikleri gibi midir?

Yaratan ile yaratılan arasında ontolojik ve mâhiyet olarak farklılığın olması zorunludur. Zât, hakikat ve 'ayn kelimeleriyle de ifade edilebilen mâhiyet kavramı,⁴⁵ varlığın aslını, yapısını oluşturan temel özellik, bir şeyi o şey yapan, öyle olmasını sağlayan diye tanımlanır.⁴⁶

İslâm düşüncesinde Allah'ın mâhiyetinin bilinebilir olup olmamasından önce, O'nun mâhiyetinin olup olmadığı tartışılmıştır.⁴⁷

Allah'ın Sıfatlarını kabul etmeyerek, sıfat yerine bu sıfatlara ad olan isimlerini kabul eden, bu nedenle de Allah hakkındaki düşünceleri çok soyut ya da tenzihçi olan Mu'tezile düşünürleri de Allah'ın mâhiyetinin bilinemeyeceği kanatındadırlar. Neredeyse sıfatları kabul etmeye yönelmiş gözükten Mu'tezili düşünürlerden, Kadi Abdulcebbar (ö.415/1025)'a göre, Allah'ın sıfatlarının dışında O'nun için bir mâhiyetin varlığından söz edilemez. Bir başka ifadeyle, Allah'ın mâhiyet ve künhünü O'nun sıfatları teşkil eder. Bunun haricinde ayrı bir mâhiyetten bahsedilemez, çünkü bunun için bir delil yoktur ve biz Allah'ı sıfatları dışımda başka herhangi bir yolla bilemeyiz⁴⁸. Çünkü Yaratan sınırsız ve mutlak, yaratılan zaman ve mekanla çevrilidir. İnsan Yaratan ve mutlak olan Allah'ın düzeyine hiçbir biçimde çıkamayacağından dolayı Mutlak olan Allah, mesajını insanın düzeyine indirmiştir. Allah'ın varlığı Metafizik alanı ilgilendirir. Bu alan (ifade olarak) zaman ve mekan

⁴⁴ Macit, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, 86.

⁴⁵ Metin Yurdagür, *Allah'ın Sıfatları, Esmâü'l-Hüsna*, İst.1984, s. 148.

⁴⁶ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Târifât*, İst. 1300 h.

⁴⁷ Mevlüt Özler, *Allah'ın Mâhiyeti ve Aklen İdrâki Meselesi*, Atatürk Ün. İFD. Sayı 13, Erzurum 1996, s. 93.

⁴⁸ Abdülkerim Osman, *Nazariyyetü't-Teklif*, Beyrut 1971, s. 154.

dan bağımsız olup, gerçek anlamda tasavvuru asla mümkün değildir. O alanı tasavvur edebilmemiz için Allah kendisini, insan ve kainatla ilişkilerini *beşeri bir dil yoluyla* bizlere aktarmıştır. Bu aktarım esnasında biçim ve anlam değişikliğini gerektiren lisani vasıtaları kullanmıştır. Bu nedenle Allah'ın mesajının dili de sınırlı olan insanın düzeyinde olma durumundadır. “Anlaşılmayan şey açıklanamadığına göre, irşad ve inzar durumunda olan insana Mutlakın, sınırlının düzeyine indirilişine en çarpıcı örnek Allah'ın kainatı yaratması ve onu iade etmesine ilişkin olarak Kur'an'ın kullandığı dildir.”⁴⁹

Kur'an'daki Allah'ın evrenle ve insanla ilişkilerini açıklama bağlamındaki ifâde kalıplarında Allah kendi zâtından değil de, daha çok sıfatlarından söz eder. Allah, evrendeki olayların işleyişinin ahenk ve düzeninin arkasında kendisinin bulunduğunu; bunların da mutlak ilmi, hür irâdesi ve her şeye gücü yeten kudretiyle olduğunu vurgulayan ve insanların anlayabilecekleri anlatım tarzlarında görülür. Şûrâ suresi 11.âyetinde “O'nun benzeri gibi yoktur” ifâde kalıbının arkasından, kendisinin işiten ve bilen olduğunu vurgulaması zât olarak bilinemezliğini vurguladıktan sonra “*tamamen bilinemezliğini dışlamaktadır.*”⁵⁰ İslâm düşüncesinde hemen tüm Müslümanlar, insanların Allah'ın varlığını; özelliklerini bilebileceklerini, fakat kendine özgü hakikatini bilemeyeceklerini kabul etmişlerdir. Bu konuda Hz. Muhammed (a.s.) de Allah'ın zâtını değil de nimetlerini ve eserlerini düşünmenin daha doğru olduğunu vurguladığı bildirilir.⁵¹ Sa'd suresi 75. âyette geçen “ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir?” ifâdesinde de insanın atası olan Hz. Adem'in şerefini vurgulamaya yöneliktir. Gerçekten de cisim âlemi ile ruh âleminin kendisinde birleştiği, hiçbir varlığa bahşedilmeyen nimetlerin buluşma noktası olan insanın değerini bundan daha güzel anlatan bir ifâde olmasa gerektir.

⁴⁹ Nadim Macit, *Kur'an'ın Allah Tasavvuru ve İnsana Ulaştırılması*, Bilgi ve Hikmet, Yaz - 1995, Sayı II, 117-118.

⁵⁰ Macit, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, 74.

⁵¹ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, Mısır 1954, I/112.

Allah hakkında böylesine teşbih, teccim ve hulûl iddiaları, İslâm düşünce tarihinde çoğunlukla Şîa mezhepleri arasında ortaya çıkmıştır. Günümüzde de Allah hakkında benzer inanışları bulunan birtakım bâtınî karakterli Şîî grupların, görüşlerini açıkça ifade edemedikleri görülmektedir. Çünkü bu tip görüşler açık Kur'an ayetlerine ve İslâm alimlerinin Allah hakkındaki icmama uymadığından Müslümanların büyük çoğunluğu Allah hakkındaki aşırı görüşlere iltifat etmemiştir.

Kur'an'da, Allah hakkında kullanılan, yaratılmış bir takım varlıklara benzerlik çağrışımı uyandıran ayetleri, bir kısım müfessirler “müteşâbih” olarak değerlendirmişlerdir. Bunlar bu görüşlerinde Kur'an'daki bir ayete dayanmakta iseler de, bu ayet Kur'an'ın bir kısmının anlaşılıp, diğer bir kısmının anlaşılabilir olmadığını değil, ilgili ayetin devamında da ifade edildiği gibi “kalplerinde eğrilik bulunanlar”, hükmü ve anlamı hemen anlaşılabilen muhkem ayetlere göre, ancak belli bir bilgi birikimi gerektiren ve bir çaba sonucu yine anlaşılması mümkün olan müteşâbih ayetler üzerinde oynayarak, kendi olumsuz düşüncelerini ortaya koymaya çalışan kötü niyetli insanlardan söz etmektedir.

Müteşâbih âyetlerin yalnız Allah tarafından bilinip başka hiçbir kimsenin bilemeyeceği görüşünde olanlar: "Onun te'vilini Allah'tan başka kimse bilmez, ilimde derin olanlar, ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır, derler" (Al-i İmran, 3/7) ayetindeki “*râsîhûn*” (ilimde derinleşmiş olanlar) kelimesinin başındaki “vav” harfini “*cümleyi başlatan harf*” (harf'ül-ibtida) olarak kabul etmektedirler. Müteşâbih ayetlerin anlamlarını bilginlerin de bileceğini kabul edenler ise vav harfinin atf edatı olduğunu kabul eder. Bu takdirde anlam şöyle olmaktadır: "... Onun te'vilini ancak Allah ve ilimde derin olanlar bilir".⁵²

Birinci görüş ve yukarıdaki tanımlamalar bir çok müfessir tarafından ileri sürülse de kendisini “*Nûr*”, “*Hidâyet*”, “*Beyân*”, “*Rûh*”, “*Zıkr*” ve “*Furkân*” olarak tanıtan Kur'an'da anlamları kapalı, bilinmez âyetlerin varlığını söylemek hiçbir şekilde doğru görülmez ve açıklanamaz. Çünkü bu görüş Kur'an'ın indiriliş gerçe-

⁵² Al-i İmrân, 3/7.

ğiyle çelişmektedir. Hatta, benzer veya kapalı bir anlam içerdiği söylenen müteşâbih ayetlerin içine birçok surenin başındaki harflerin de dahil edilmesi tutarlı görülmemektedir. Zira muhkemin karşılığında kullanılan müteşâbih, diğeri ile tanımlanan ayetleri kapsamaktadır. Burada söz konusu edilen, metin ve anlamdır. Oysa surelerin başlarında bulunan harfler; metin, hatta kelime dahi olmadıklarından dolayı bir anlam içermezler. Öyleyse bunlar; İlahi Kitab'ın bilinen harflerden meydana geldiğini, herkesin bildiği ve kullandığı harfler olmasına karşın, Kur'an'ın benzerini getirmenin mümkün olmadığına dair bir uyarı olarak görmek gerekmektedir. Her ayetin yorumu bir gerçeklikten kaynaklanır. Yorum, sözünü ettiği gerçekliği açıklamayı ummakta ya da gerçekten açıklamaktadır. Bu neden yorumun anlamı, hem geleceği ya da sonraki olayları kapsar hem de onlardan kaynaklanır. Yorumu yapan kimsenin anlamlı bir şekilde yorumunu yaptığı an, yorumun gösterdiği şey, onun için bir gerçekliktir. Kur'an kaynak olarak, materyal ve fiziksel ya da hissedilen gerçeklik diyebileceğimiz düzeyden daha başka gerçeklikler ve anlamlar barındırır. Bu nedenle, anlamları, insanın maddi dünyada kullandığı kelime ve cümlelerden daha geniş bir anlamda açıklamaktadır.

“Gaybın bize anlaşılabilir şekilde aktarılması, başka herhangi bir yolla buna imkan bulunmadığından, sembolik tasvir yoluyla mümkün olmaktadır. Dolayısıyla insanın müşahade ve tecrübe sınırlarına girmeyen alemle (Mutlak Gayb) ilgili mecaz anlamlı ifadelerin varlığını söyleyen ve bunun ayırımını muhkem ve müteşâbih kavramlarıyla yapan Kur'an, bu iki anahtar kavramla anlaşılabilirliğini belirtmiş olmaktadır.”⁵³

Kur'an'da Allah hakkındaki *benzetmeli* (müteşâbih) *âyetler* grubuna giren haberî sıfatlara konu olan âyetlere bakılınca, gerçekten de Allah'ı zihnen farklı düşünce kalıpları içerisinde algılamak mümkün olabilmektedir. Allah-insan ve Allah-kâinat ilişkisinden bahseden âyetler grubunda dahi farklı Allah algılamaları ortaya çıkabilmiştir. Bu hususta mezhebî yaklaşımlar ile kişilerin kendi derûni hallerinin de kuşkusuz önemli bir payı vardır.

⁵³ Macit, *Kur'an'ın Allah Tasavvuru*, 114-115.

Müslümanların Allah hakkında değişik düşüncelere yönelmesinde en büyük etkenlerden biri de, kuşkusuz “kader” sorunu hakkında yapılan tartışmalardır. Zira Allah’ın kâinat ve insanlarla olan ilişkilerinde kadere ve ilâhî irâdeye yüklenen anlam, aynı zamanda Allah’ın zat ve sıfatları hakkında farklı anlayış ve algılamalara da neden olmuştur.

Kelâmî açıdan baktığımızda; Kur’an’daki anlam bütünlüğü içinde müteşâbih ayetler ile bir takım sembolik ve mecazi ifadeler kast edilmemiştir, Kur’an’ı bir takım semboller ve mecazlar yumağı gibi görmek, onun amacını ve dünya görüşünü bütünsel olarak kavramamak demektir. Çünkü tanımlanamayan, zaman ve mekanda sınırsız ve beşer kavrayışının tamamen ötesinde olan Allah’ın zâtı, zaman ve mekandan bağımsız olan bir başka aşama olduğundan dolayı insan tam anlamıyla kavrayamaz. Metafizik kavramlar, doğal olarak, insanın tecrübe sınırlarının ötesindeki bir alemle ilgilidir. Özellikle Allah hakkında kullanılan müteşâbih kavramları, beşerin idrak sınırı ötesindeki bir başka alemin mevcudiyeti kavramı ile ilişkilendirerek anlamak gerekir. İşte o zaman Kur’an’ın mesajını anlamaya esas temel önermeyi bu kavramın teşkil ettiğini görürüz.

İşte bir kısım Selefilerle bazı Hadis Ehli olmak üzere daha çok Şia’nın aşırı kanadı arasında ortaya çıkan bu görüşler Allah’ı en net ifadelerle anlatmayı hedef alan Kur’an gerçeğine aykırı düşmektedir. Bu inançlarıyla Şia’nın aşırı kanadını temsil eden bu fırkalar Müşebbihe’nin de aşırı kollarıdır. Müşebbihe Allah’ın zât ya da sıfatlarını yaratıkların zât ve sıfatlarına benzetip bunların aynı niteliklere sahip olduğunu söyleyen fırka olmakla birlikte; bir takım değerlendirmelerle bazen fırkalar diğerlerini Müşebbihe olmakla suçlamışlardır. Meselâ, Mutezile, Ehl-i Sünnet mensuplarını âhirette Allah’ın görüleceğini söylemeleri ve Allah’ın sıfatlarını kabul etmeleri sebebiyle Müşebbihe olmakla suçlamışlardır. Çünkü, onlara göre Allah’ın görüleceğini söylemek, aynı zamanda Allah’ın cisim olduğunu kabul etme anlamına gelir. Bu görüş Tanrının belli bir mekânda ve belli bir yönde oldu-

ğunu söylemekle eş anlamlıdır ve bu sebeple de Allah'ın görüleceğini söyleyenler hem Müşebbihe ve hem de Mücessimedirler⁵⁴

Bu nedenle İslâm düşüncesinde teşbihçilikle ile itham edilen kişilerin gerçekten Müşebbihe sayılıp sayılmadıklarını iyi tahkik etmek gerekir.

Allah'ın zatı hakkında Cehmiyye ile tam anlamıyla zıt görüşlere sahip olan bir ekol olan Müşebbiheye karşı İslâm kelamcıları aklın ve nassın hakemliğinde susturucu cevaplar vermişlerdir. İslâm'ın ilk iki asrı içerisinde bu tip düşünceleri savunan bir takım kimseler bu konuda müstakil birer ekol de kurmamışlardır. İlk elden kaynakların çoğu Allah'ı benzetme ve biçimlendirme anlayışının daha çok Şia'ya mensup kimseler arasından çıkmış olduğunu bildirmektedir. Allah'ı cismânî varlıklara benzetme, ya da tasavvur etme düşüncesinin arka planında hangi faktörlerin bulunduğunu araştırmak, başlı başına bağımsız bir araştırmayı gerektirir. Bunların, Allah inancını savunurken bu inançlarını aklileştirme çabasıyla ya da “en yüce varlık” kavramını zihinlerinin almamasından dolayı bu tür anlayışlara yönelmiş oldukları söylenebileceği gibi, eski Hind ve Yunan'ın Tanrı ya da tanrıları çeşitli insan biçimlerinde kabul etme anlayışlarının uzantıları olduğu da düşünülebilir. Çünkü Allah'ı insan ya da diğer varlıklara benzetme hareketi ilk defa İslâm düşüncesinde ortaya çıkmış olmayıp, eski Yunan ve Hind dinlerine kadar uzanmaktadır. Eski Yunan'da Homeros ile Hesiodos'a göre tanrılar, ölümlüler arasında suç sayılan kötü işleri de yapan; doğmuş olan ve insanlar gibi giyinen; kısaca insanlara benzeyen varlıklardır. Halbuki Xenophanes her ırkın kendi Tanrısını kendisine benzettiğini, hatta hayvanlar resim yapabilseler, Tanrılarını kendilerine benzetirlerdi diyerek, en yüce varlığın bir ve benzersiz olup, doğmamış ve kendisinde oluş, bozulma ve değişme bulunmayan sonsuz varlık olduğunu söyleyerek, insanları böyle bir Tanrıya tapmaya çağırıyordu.⁵⁵

⁵⁴ İbnu Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belağ*e, Beyrut (t.y.), I, 19).

⁵⁵ Hüsameddin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya 1999, s. 156.

İslâm düşünce geleneğinde bazı kişi ve gurupların bir takım Kurân âyetleri ile hadis metinlerinde geçen insan biçimci ifadelerin (Allah'ın benzerliğini uyarıyan ifadeler) ilk çağırştırdığı lafzî anlama yönelip, sözün bağlam ve gerçek anlamını kavrayamama hususu önemli bir etken olsa gerektir. Söz gelimi, Allah'ın Arş üzerinde olduğunu bildiren, ellerinden, gözlerinden, ayaklarından ya da O'nun yüzü semasına inmesinden söz eden vb. âyetler grubu, bu insanları bu yönde düşünmeye sevk etmiş olabilir. Bu sebepten onlar açısından en açık ve en düz yol Allah'ın şekli ve biçimleri olan bir varlığının olduğunu söylemekti. Her ne olursa olsun onlar İslâm kültürünün oluşum döneminin bu konuda dikkat çekmiş isimleridir.

"O'na benzer hiç bir şey yoktur. O, işitendir, görendir" (Şûrâ, 42/11) âyetiyle Yüce Allah hiç bir şeyin kendisine benzer olamayacağını Kur'ân'da açık ve net bir biçimde ifade etmektedir. Yaratıklarından hiç bir şey O'na benzemez. O da yaratıklarına benzemez. Çünkü Kelâm ilmi açısından mantıksal ve bilimsel açıdan düşünüldüğünde "benzeme" veya "benzeşme", varlıkların sonralı oluşlarına (hudûsuna) delalet eder. "Benzeşim" ve "değişim" Tanrı'da olamaz. Daha sonra değişime uğrayan varlıklar, birbirlerine benzerler ve bunların da ilâh olması asla mümkün değildir. Değişim halinde olan varlıklar birbirlerinin nedenidirler. Bu silsile sonsuza kadar gidemez. Bir başlangıcı ve bir sonu olması gerekir. bunlara bir başlangıç veren varlığın ise kendisi değişime uğramayan ve buna gereksinimi bulunmayan varlığı zorunlu olan İlk Varlık'tır. Bu varlığın adı da İslâm'da Allah'tır.

İslâm Dini ve düşüncesindeki kabul görmüş söyleme göre; Allah'ın zâtı yaratıklarına benzemediği gibi, sıfatları da yaratıkların sıfatlarına benzemez. Bu anlayış başından beri Müslümanlar arasında genel bir icma ve iman esası olmuştur. Bu bakımdan yukarıdaki antropomorfist/insan biçimci anlayışlar, bütün İslâm düşünürleri tarafından profan; aşırı ve sapkın anlayışlar olarak kabul edilir. Allah, hayat, ilim, kudret, semi', basar vs. gibi sübûtî sıfatlarla nitelidir. İnsanlarda da hayat, ilim, kudret, semi' ve basar gibi sıfatlar vardır. Ancak Allah'ın sıfatlarıyla insanların sıfatları arasında sadece isimlendirme yönüyle bir benzerlik vardır, ontolojik olarak ve mâhiyetleri açısından her hangi bir benzerlik asla söz konusu değildir.

Kaynakça

- ABDULKAHİR B. MÛSA, *Kitâb el-Gunye*, bs. yy., 1892.
- BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir el-, *el-Fark beyne'l-Fırâk (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı, Kalem Yay İstanbul 1979.
- BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir el-, *Muhtasar el-Fırak*, kısaltan Abdurrezzak er-Res'anî, neşr. Philip K. Hitti, Kahire 1924.
- BAĞDÂDÎ, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, Mısır 1928.
- CÛRCÂNÎ, Seyyid Şerif el-, *Târîfât*, İstanbul 1300 h.
- ERDEM, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya 1999.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Ali el-, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l- Musallîn*, III. Bs., (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden 1400/1985.
- İBN KUTEYBE, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Kâhire 1343-1349/1925-1930.
- İBN KUTEYBE, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, Kahire 1326/1908.
- İBNU EBÎ'L-HADÎD, Abdulhamîd Hibetullah b. Muhammed, *Şerhu Nehci'l-Belağâ*, Beyrut, ty.
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem (ö.711h.), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1375/1955 ve 1389/1970.
- KEŞŞÎ, Abdulaziz el-, *Ma'rifetü Ricâl*, Bombay, 1317/1899.
- KUTLUAY, Yaşar, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, İst. 2001.
- MACÎT, Nadim, *Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili*, İstanbul 1996.
- MACÎT, Nadim *Kur'an'ın Allah Tasavvuru ve İnsana Ulaştırılması*, Bilgi ve Hikmet, Sayı II, Yaz - 1995.
- MAKRİZÎ, Takıyuddîn b.Ahmed, *el-Hıtat*, Bulak 1270/1853.
- MALATÎ, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida*, Beyrut 1968.
- MALATÎ, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida*, tahk.. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut 1968.
- MÛSA, Abdulkahir b., *Kitâb el-Gunye*, bs. yy., 1892.
- OSMAN, Abdülkerim *Nazariyyetü't-Teklif*, Beyrut 1971.
- ÖZLER, Mevlüt, *Allah'ın Mâhiyeti ve Aklen İdrâki Meselesi*, Atatürk Ün. İFD. Sayı 13, Erzurum 1996.

PEZDEVÎ, İmâm Ebu Yusr Muhammed el-, *Usûluddîn/Risâletü'l-Akâid (Ehl-i Sünnet Akaidi)*, çev. Şerafeddin GÖLCÜK, İst.1994.

PEZDEVÎ, Ebu'l-Yusr Muhammed el- *Usûlu'd-Dîn*, (Çev: Şerafeddin GÖLCÜK, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, İst. 1981.

RÂZÎ, Fahrüddin er-, *Esâsu't-Takdîs*, Mısır 1935.

SUYÛTÎ Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-, *el Câmi 'u 's-Sağîr*, Mısır 1954.

ŞEHRİSTÂNÎ, Abdulkerim eş-, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Muhammed Seyyid Kîlânî), Dâru'l-Ma'rife-Beyrut 1980.

ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, c.II, s.21. el-Fisal'in kenarında basılmıştır.

TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. İbn Cerîr, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülük*, neşr., de Goeje, 15 cilt, Leiden 1879-1901.

TRİTTON , A.S., *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Yay.,nu:157, Ankara 1983.

YURDAGÜR, Metin, *Allah 'ın Sıfatları, Esmâü'l-Hüsâ*, İst.1984.